

שילוב השימור בפיתוח הכלכלי המקומי ובניהול המוניציפלי

נילי שחורי, לאה שמיר שנאן

שימור המורשת הבנויה: אמנות והסכמים בין-לאומיים

תהליכי שימור המורשת הבנויה בעולם מבוססים בדרך זו או אחרת על האמנות וההסכמים הבין-לאומיים. האמנות וההסכמים הללו מבטאים את התפיסות המקובלות בעולם בנושאי שימור, והם תוצאה של עבודה מקצועית - הן ברמה התאורטית הן ברמת השטח - של שני גופים מרכזיים: UNESCO (ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם) ו- ICOMOS (ארגון בין-לאומי המייעץ לאונסקו בנושאי שימור מונומנטים ואתרים היסטוריים).

סקירה כרונולוגית קצרה של האמנות וההסכמים הבין-לאומיים מצביעה על השפעתן המכרעת של התפתחויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות כלל-עולמיות שחלו במהלך השנים, וכן על עלייתן של תאוריות חדשניות בתחומים אלו. כל אלה השאירו את חותמן על עקרונות העבודה של תהליכי ניהול השימור, שלתוכן יוצקת כל מדינה את המאפיינים הייחודיים שלה ואת דרכי פעולתה (סלומון ממן 2005).

אמנת ונציה (1964) הייתה הראשונה להציג תפיסה חדשנית של חשיבות ההקשר הסביבתי - מתחמי ולא רק של האתר הבודד. נוסף לחשיבות ההיסטורית, ההגדרה של דרכי ההתערבות וחשיבות התייעוד שהיו בבסיס הצהרת אתונה (1931). האמנה הבין-לאומית להגנה על מורשת עולמית תרבותית וטבעית (1972) הרחיבה והדגישה, בין היתר, את תפקידה הייחודי של הרשות המקומית כשותף אסטרטגי הכרחי בתהליך וכמנגנון מרכזי ליישום תהליך השימור וביצועו. אמנת אמסטרדם (1975) כמו אמנת וושינגטון (1987), המליצו לאמץ גישה מכלולית-מרקמית כלפי מרקם השימור, ואמנת לחן (1990), הציגה את החשיבות בשיתוף הפעולה של צוות רב תחומי העוסק בשימור. אמנת בורה (1999), הדגישה את הפיתוח ארוך הטווח ובר הקיימא, שאינו מכלה את משאבי הדורות הבאים. האמנות הבאות, בשנות ה-2000, דנו במגוון נושאים: חשיבות השותפויות האסטרטגיות, ההקשר הסביבתי של אתרי השימור, ההכרח בתכנון וניהול כוללניים, הצורך בשיתוף הקהילה המקומית - כדי לבטא את ההיסטוריה שלה, מנהגיה וביטוי "רוח המקום" שלה בתהליך השימור והנחיצות לפתח כלים כלכליים ומוניציפליים ליישום התהליך, והן הרחיבו את הדיון בנושאים אלה.

מילות מפתח: ניהול השימור, מורשת בנויה, פיתוח כלכלי מקומי, רשות מקומית

תקציר

אמנות השימור הבין-לאומיות מהוות בסיס להסכמה בין-לאומית בכל הקשור לעקרונות המנחים את השימור של המורשת הבנויה, שלתוכן יוצקת כל מדינה את המאפיינים הייחודיים שלה. סקירת אמנות השימור הבין-לאומיות לאורך זמן מצביעה על התפתחות אבולוציונית, המבוססת על שינויים כלל עולמיים בתחומי תכנון המרחב, הכלכלה והחברה. שינויים שהשאירו את חותמם על התהליכים של ניהול שימור המורשת הבנויה ועל דרכי הפעולה בכל מדינה תוך שילוב שלושה היבטים מעשיים: פסי - אדריכלי, מקומי - קהילתי וכלכלי - פיננסי, וכל זאת בגישה מערכתית כוללת.

בישראל, שבה הגישה לשימור, עד כה, התייחסה לכל היבט בנפרד, לא גובש עדיין מודל מנחה תאורטי ומעשי בגישה מערכתית כוללת ופעולה משולבת ומתמשכת של כל בעלי הקניין והעניין המעורבים בהיבטים אלו ועל בסיס של שותפויות אסטרטגיות. על-פי דוח מבקר המדינה משנת 2005, נמצא, כי במקומות רבים שבהם נעשה השימור ללא גישה מערכתית וללא מעורבות מקומית של הרשות המקומית, נתקל תהליך השימור בבעיות חמורות, בעיכובים או בתחזוקה לקויה. מבקר המדינה הצביע גם על הקשיים הנובעים מהעדר גישה מערכתית ומקשים על מימוש האמנה להגנה על המורשת התרבותית והטבעית של העולם (1972).

במלאות 40 שנה לאמנה מציעות הכותבות לבחון קידום עקרונות עבודה חדשים, המעמידים את הרשות המקומית שיש לה אחריות סטטוטורית לתכנון וניהול המרחב היישובי כשותפה אסטרטגית הכרחית לתהליך שימור המורשת הבנויה. שותפות עם גורמים נוספים, שגם להם יש על פי החוק אחריות סטטוטורית לשימור המורשת הבנויה, או כאלה שיש להם לגיטימציה ציבורית לעשייה זו.

העקרונות המוצעים לביחנה הם:

1. הרשות המקומית היא שותף אסטרטגי הכרחי בניהול מרקמי שימור.
2. שימור הוא תהליך ארוך טווח שאינו מסתיים בהתערבות חד פעמית.
3. תהליך השימור הוא משימה רב תחומית מורכבת, הנותנת מענה לסוגיות תכנוניות, חברתיות וכלכליות נוסף לביטוי ויזואלי, עיצובי וארכיטקטוני.
4. חשיבות מקומה של הקהילה ומעורבותה בשימור.
5. הפעלת עקרונות הכלכלה המוניציפלית והכלים העומדים לרשותה של הרשות המקומית הם תנאי הכרחי ליישום בפועל של השימור ומימושו.

עקרונות מוצעים לניהול השימור של המורשת הבנויה ברשויות מקומיות

1. הרשות המקומית היא שותף אסטרטגי הכרחי בניהול
מרקמי שימור.

לרשות המקומית בעולם בכלל ובישראל בפרט תפקיד רב
השפעה במרחב גאוגרפי מוגדר. יכולת ההשפעה נגזרת
ממעמדה הייחודי של הרשות המקומית בארבעה מישורים:
כשלטון מקומי דמוקרטי, כרשות סטטוטורית, כרשות
מנהלית על פי סמכויות שניתנו לה על פי חוק וכרשות
נותנת שירות (בן אליא 2010). למעשה, הרשות המקומית
היא בעלת סמכות בתחומי פעילות מגוונים ויומיומיים,
המשתרעים על פני קשת רחבה של שירותים כגון: תכנון
ובנייה, חינוך, רישוי עסקים, מים וביוב, רווחה ועוד. כתוצאה
מכך, היא גם הגורם העיקרי שאוכלוסיית המקום רואה בו
כתובת לכל המתרחש במרחב הגאוגרפי של הרשות (בלנק
תשס"ד, בן אליא 2004, נחמיאס 2004, חוק התכנון והבנייה,
פקודת העיריות ופקודת המועצות המקומיות, משרד הפנים,
המינהל לשלטון מקומי, 2008 א').

יתר על כן, בנושא השימור, החוק (חוק התכנון והבנייה
והתיקונים לחוק¹) מעמיד את הרשות המקומית בחזית
האחריות לשימור (שחורי ושמיר שנאן 2012). נוסף לרשות
המקומית מעורבים בשימור גורמים רבים נוספים בעלי
סמכות על פי חוק², רגולציה ולגיטימציה ציבורית, אשר
מופקדים על ביצוע חוקים ואמנות שבהם הוראות הנוגעות
לתחום השימור (המועצה לשימור אתרים 2005). בכלל זה
אפשר למנות את: משרד הפנים, החינוך, רשות העתיקות,
משרד התיירות, משרד איכות הסביבה ורשות הטבע והגנים,
משרד השיכון, מינהל מקרקעי ישראל, המועצה לשימור
אתרים ועוד. כל זאת בצד גורמים שיש להם לגיטימציה
ציבורית למעורבות בתהליכי שימור ובראשם המועצה
לשימור אתרי מורשת (דוח מבקר המדינה 2005).

ניתוקם של אתרי השימור מבחינה אסטרטגית, תכנונית
וניחולית מתהליכי הפיתוח המקומי מפחיתה את יעילות
ההשקעות הציבוריות באתרים ומעמידה אותם לא פעם
בסכנת הזנחה והיעדר ניצול הזדמנויות הן למיצוי הפיתוח
הכלכלי - המקומי הן כמקור להתחדשות עירונית ולהזדהות
מקומית - קהילתית. עם כל זאת, בפועל, הרשויות המקומיות
מתקשות להיות אחראיות מבחינה ציבורית למבנים
ולמתחמים לשימור לטובת הציבור וגם לשימושים העתידיים
שלהם. הן מתקשות להתמודד עם התהליך המתמשך של
ביצוע השימור והתחזוקה וניהול מתחמי השימור והפיתוח
הכלכלי המקומי, הנובע מתהליך השימור. עיקר הבעיה
נעוצה בפער שבין הסמכויות והחובות הסטטוטוריות
המוטלות על הרשויות לבין רגולציה, ובעיקר היכולות
הכלכליות שלהן להוציא אותן לפועל.

2. שימור הוא תהליך ארוך טווח, המחייב פעילות על ציר זמן
מתמשך וארוך שנים.

המאפיין העיקרי של תהליך שימור ארוך טווח הוא פעילות
על ציר זמן מיידי, בינוני וארוך בגישת ניהול פרו- אקטיבית,

היוצרת איזון בין הסיבות לשימור ובכלל זה: החשיבות
ההיסטורית, האדריכלית, הסביבתית-הקהילתית של
האתרים לבין הצרכים התפקודיים של היישוב בהווה
ובעתיד (מטרני 2008). תחילתו של התהליך המאזן בזהו
מידת החשיבות האסטרטגית, החברתית והכלכלית של
השימור ליישוב, לתושבים ולקהילה המקומית ולבעלי
עניין נוספים (קלאחנר, שמיר שנאן 1987, משרד הפנים
המינהל לשלטון מקומי 2008 ב'), שילוב הנושא בפעילות
המוניציפלית, בסדרי עדיפויות לפיתוח ושימור והמשכו
בפעילות מקצועית ומוסדרת של תהליך השימור בפועל.
פעילות מקצועית הכוללת, בין היתר: תיעוד המקום, זיהוי
"רוח המקום" והגדרתה, המאפיינים המקומיים הפיסיים
(בראייה מרקמית ויישובית) והמאפיינים הכלכליים
והקהילתיים. המשכו של התהליך בשיפוץ או בשיקום
בתנאים המתבקשים ממצבו של אלמנט השימור, בהחלטות
על השימוש ההולם למבנה ולמתחם, בתחזוקה מתמשכת
לאורך שנים ובפיקוח, ניטור ובקרה על השימור בפועל.
לכל אורכו, מתבצע התהליך בתלות גבוהה מאוד בהנחיות
שימור מקצועיות וסטטוטוריות, המחייבות את בעלי המבנה
או המתחם, בפיקוח מתאים ובשילוב השימור במרקם
הפיסי-יישובי. בו בזמן יש ליצור איזונים בין האינטרסים
והקונפליקטים השונים ולגבש מערכת כלכלית המאפשרת
יישום.

3. תהליך השימור הוא משימה רב תחומית מורכבת.

תהליך השימור הוא משימה רב תחומית, הנותנת מענה
לסוגיות תכנוניות, חברתיות וכלכליות, שהן מעל לביטוי
ויזואלי, עיצובי וארכיטקטוני של מרקם יישובי או מבנה בודד.
הן המרקם הן המבנה הבודד הם חלק מסביבה יישובית
פיסית, תרבותית והיסטורית, ולפיכך שיקומם ושימורם
לאורך זמן צריך לכלול מספר היבטים מקצועיים רב תחומיים
משולבים והם: היבט אדריכלי, היבט עיצובי והנדסי, היבט
אסטרטגי-תכנוני, היבט קהילתי של השתלבות במרקם
היישובי והיבט כלכלי-ניהולי. רב תחומיות שיש לה השלכה
גם על הצורך בשילוב אנשי מקצוע מדיסציפלינות שונות
ובשיתוף פעולה ביניהם תוך כדי הגדרת תחומי הסמכות
והאחריות של כל אחת מהדיסציפלינות ושל הממשקים
ביניהן.

4. חשיבות מקומה של הקהילה ומעורבותה בשימור.

בסביבה היישובית מתרחשת ונעשית מרב הפעילות
האנושית, החברתית והכלכלית, והיא מקיפה את כל תחומי
החיים (ורנסקי ושחורי 1999). למעשה, מקום המגורים הוא
מרכיב עיקרי ב"איכות החיים" ו"ערך הרכוש" במובן של
"תחושת מקום" שניתנת לאדם, וחשיבותו עולה כתוצאה
מתהליכי פיתוח חברתיים וכלכליים, הגורמים ללחצי
פיתוח וגידול בדילמה שבין השימור לפיתוח. מאפיינים אלו
מעלים את החשיבות של מעורבות הציבור בכלל והקהילה
המקומית בפרט³ (Shchory 2002), בשותפות ארוכת טווח
לאורך כל תהליך השימור מהשלבים הראשונים של החשיבה
האסטרטגית על חשיבות השימור ליישוב, סדרי העדיפויות,
השלבים של הרחבת הגיבוי הציבורי לשימור, מאפייני תכנון
השימור הנשענות על "רוח המקום" שהקהילה יכולה לבטא

לתושבים שהיכל התרבות המודרני עתיד לקום במתחם ההיסטורי של בית העם, בלי שהתשתיות שלו ערוכות לקליטת היכל תרבות מודרני. במהלך ההכשרה של השטח למבנה החדש נהרסו חלקים ישנים מבית העם ההיסטורי, נכרתו "בטעות" עצים עתיקי יומין, ותושבי השכונה ראו כיצד נזרקים מהגג רעפי "מרסיי" בשלמותם. התושבים שפעלו כ"עניינים בשטח" הבחינו בפגיעה בשימור האתר ההיסטורי והזעיקו את אנשי המועצה לשימור אתרים, שיסייעו למנוע את הפגיעה בשימור, אם כי רק בשלב מאוחר מדי של התהליך כולו. נוסף לכך, הוגשה תלונה לוועדה המחזית על היעדר חניה נאותה למבנה ציבור מסוג זה, והערייה נתבעה לאפשר מקומות חניה נאותים ולהכין חניון. ההוצאות על פתרון לחניה בשלב מאוחר של יישום התכנית היו גבוהות ביותר, נוסף לכך, נקנסה הערייה על כריתת העצים. בפועל, האיחור במעורבות המקצועית הרב תחומית גרם לכך שהבניין ההולך ונבנה "מגמד" את הבניין המקורי תחת מסה של בטון חכוכית.

2. תל יקנעם – מקרה מבחן לשימור בר קיימא של אתרים ארכאולוגיים בשיתוף פעולה בין רשות העתיקות, הרשות המקומית והקהילה⁴

תל יקנעם הוא אתר עתיקות בשטח של כ-40 ד' המצוי בתחום השטח המוניציפלי של העיר יקנעם. התל נחפר בשנות ה-70 וה-90 (של המאה הקודמת). בשנים האחרונות הוקם בתל יקנעם גן ארכאולוגי-חינוכי, פרי יחמה משותפת לעיריית יקנעם ולרשות העתיקות. רשות העתיקות, "המשוגעים לדבר", החיצוניים לרשות המקומית, העלו את הנושא על סדר היום הציבורי של הרשות המקומית וקידמו שותפות אסטרטגית וניהולית עם הרשות המקומית. כחלק מהיחמה המשותפת קודמו תכנית פיתוח פסי לתל ותכנית חינוכית קהילתית בשיתוף פעולה עם ראש עיריית יקנעם ומחלקת העירייה, שהכירו בחשיבות האתר והפעילות החינוכית שבו והעמידו לצורך כך גם את התקציבים כחלק מההשקעות העירוניות (חמו 2013).

3. תל בנימין ברמת-גן – קונפליקט בין תהליכי שימור ופיתוח והתארגנויות של הקהילה נגד החלטות הרשות המקומית⁵

רמת גן הוקמה בתחילת המאה הקודמת כפרבר גנים, שתכנן ריכרד קאופמן בעבור אוכלוסייה מבוססת ואנשי עסקים, שביקשו לגור באיכות חיים גבוהה ביישוב איכותי כפרבר גנים. שכונת תל בנימין נמנית עם השכונות הוותיקות של העיר רמת גן, וחלק מבתיה הראשונים הם בעלי ערכים ראויים לשימור. השכונה קטנה ומונה כ-45 בתי אב של אוכלוסייה ותיקה, שחלקה מבקש לשמור על הצביון האותנטי והאיכותי של השכונה ולשמר אותה בראייה מרקמית. ברקע השימור ובלא מדיניות עירונית כוללת, קיימים ברמת גן לחצי פיתוח נדל"ניים ההולכים וגדלים עם השנים, בחלקם לחצי פיתוח למגורים ובחלקם לנכסים מניבי ארנונה של משרדים ועסקים. שתי תכניות לפיתוח, העומדות היום על סדר היום של מגורים ותעסוקה בבנייה גבוהה, מאיימות על הרס המרקם הייחודי של שכונת תל בנימין והערכים הראויים לשימור. תכניות אלו יוצרות

ולשלב בתכניות, שלבי הביצוע בפועל, עד שלבי הפיקוח והבקרה. מעורבות זו נותנת גם הזדמנות ליצור איזונים במרקמי השימור, להפחית תהליכים שליליים של התהליך כמו: ג'נטריפיקציה, השלכות של יצירת "שימושים מעורבים" שבהם נוצרים קונפליקטים בין איכות החיים של הקהילה היושבת במקום לבין הפעילות התיירותית או המסחרית של המקום לדוגמה: נווה צדק, בית לחם הגלילית, בני עטרות, עכו (שמיר שנאן 2005) ועוד.

5. הפעלת עקרונות הכלכלה המוניציפלית והכלים העומדים לרשותה של הרשות המקומית

המודעות לשימור, מחויבות ציבורית של רשות מקומית לשימור, יצירת רשימת שימור והכנסת בניינים לרשימת שימור אינם מבטיחים עדיין את השימור, חאת בעיקר בגלל חסמי המימוש. חסמים הנובעים מהכשל המובנה הקיים ברשויות מקומיות בין האחריות, הסמכות והכלים הסטטוטוריים לבין עלויות השימור (סלינג'ר 2011), בצד היכולת לגייס משאבים לטובת ביצוע השימור והתחזוקה ויישום, שהם תנאי הכרחי ליישום בפועל של השימור (אריאל 2005, ארז 2005). אחד מעקרונות הכלכלה מוגדר כצורך תמידי של בחירה בין השקעות, בהנחה שהמשאבים העומדים לרשות המשקיע מוגבלים. עיקרון זה נכון גם בתהליך קבלת החלטות של הרשות המקומית, כאשר המשאבים העומדים לרשותה מוגבלים ונשענים בעיקר על משאבים פנימיים של הרשות בהיעדר משאבים לאומיים ייעודיים המוקצים למשימה זו. ההישענות על משאבים פנימיים מחייבת החלטות לא פשוטות בכל הנוגע ליצירת כלים כלכליים לעידוד יזמות לשימור או כפייתו, הענקת תמריצים ויצירת סדרי עדיפויות בין תקציבים והשקעות, הנדרשים על פי החוק על פיתוח ואספקת שירותים (צדיק 2005). קשה במיוחד מצבן של רשויות פריפריאליות מבחינה חברתית או גאוגרפית שמצבן הכלכלי ממילא מעורער.

בדיקת העקרונות ותיקופם - דוגמאות

להלן יוצגו שלוש דוגמאות לתהליכי שימור שנותחו על פי עקרונות העבודה שהוצעו לעיל:

1. בית העם ברחובות – מקרה מבחן לתהליך השימור והשימוש ללא שיתוף הקהילה

למרבה האירוניה, בתהליך שימור ובנייה חדשה ב"בית העם" ברחובות, ההחלטות בדבר תהליך השימור והשימוש בו נעשו ללא השתתפות "העם". "בית העם" ברחובות היה מאז ייסוד המושבה "אייקון" מרכזי, וכבר ב-1897 הוגדר האתר שעליו הוקם לימים "בית העם", כ"גן העיר" שיועד לאכלס את מבני הציבור המרכזיים של המושבה מתוך מגמה לרכז את מבני הדת, התרבות והחינוך באזור מוגדר. המבנה ממוקם לאורך רח' יעקב ההיסטורי, הרחוב הראשון במושבה שנוסדה בשנת 1890. בית העם שימש מרכז החיים התרבותיים, החברתיים והציבוריים (שמיר שנאן 2005). עם צמיחתה של העיר, הוכר הצורך בהקמת "היכל תרבות" עירוני מודרני, ואף הוקצה לו שטח במקום מרכזי בעיר. בפועל, בלי שהתקיים הליך של שיתוף הציבור נודע

הקהילה פועלת הן כמזהה ויחמת את שימור האתר הן כ"עיניים בשטח" לאורך התהליך - מאתרת את הפגיעה הנגרמת למורשת הבנויה, מצליחה במחאה ובקונפליקט למזער נזקים או לעכב (לעתים באופן זמני בלבד) תכניות לפיתוח שהיו יוצרות נזק בלתי הפיך למבנים לשימור.

גורמים מחוץ לרשות המקומית יכולים להיות יזמים של תכניות שימור המורשת הבנויה ותכניות החינוך כמו: רשות העתיקות שיש לה סמכות סטטוטורית בתוך האתר, אך רצונה לפתח את הדרך לאתר או תכניות חינוך ביישוב, חייבת לקדם תכניות אלו עם הרשות המקומית. האחרונה, בהיותה שותפה, מטמיעה את התכניות החינוכיות ומתקצבת אותן בתקציב העירוני, ובכך מאפשרת יישום התכניות בפועל בהווה ובעתיד. בהיעדר שיתוף פעולה של הרשות המקומית, גם התארגנות של תושבים בסיוע המועצה לשימור אתרי מורשת או פעילות מקצועית של המועצה, לא תצליח ליצור את האזון הנדרש בין לחצי השימור לבין לחצי הפיתוח, שתוצאותיהם בדרך כלל בעלות השפעות שליליות על שימור המורשת הבנויה.

קונפליקט בין השימור של המרקם הוותיק בתל בנימין לפיתוח המואץ המאפיין את העיר.

המועצה לשימור אתרים החלה בשנים האחרונות להעלות על סדר היום הציבורי של עיריית רמת גן את חשיבות השימור של אתרים בעיר בראייה כוללת כדי לקדם את השימור באופן סטטוטורי ובכלל זה: הקמת ועדת שימור, ובעיקר רשימת שימור ותכנית שימור לעיר. בין היתר העלתה גם את הצורך בשימור תל בנימין בראייה מרקמית. בתחילה זכתה המועצה לשיתוף פעולה עם עיריית רמת גן, אך זה הופסק על רקע לחצי הפיתוח של הסקטור הפרטי. מול אלה החלה גם התארגנות של תושבים בעיר ובכלל זה בתל בנימין, שחברו לפעילות התכנונית והציבורית של המועצה לשימור אתרים והחלו בפעולות מחאה נגד תכניות העירייה והיזמים. פעולות אלו, ובעיקר של תושבים מתל בנימין הצליחו, בשלב זה, לעצור את התכניות של העירייה בוועדה המחזית, והמאבק עדיין בעיצומו.

סיכום

הדוגמאות שלעיל מצביעות על חשיבות הרשות המקומית כשותף אסטרטגי הכרחי ביישום שימור המורשת הבנויה בראייה מערכתית רחבה. נוסף לכך, מצביעות הדוגמאות על מקומה החיוני של הקהילה וחשיבות שיתוף הציבור:

הערות

1. חוק התכנון והבנייה התשכ"ה 1965, תיקון 31 – התשנ"א 1991, התוספת הרביעית צ סע' 76 א'
2. את פירוט החוקים ראה בדוח מבקר המדינה 2005, עמ' 57
3. כולל קהילות מגוונות ובכלל זה: תושבים, סוחרים בעלי עניין במרקם וכד'
4. חמו, ע. 2012 ריאיון (4.8.2011)
5. ראיונות: טוכלר, ת. 29.10.2012, שנקר, נ. 29.10.2012.

רשימת מקורות

- ארוז, ת. (2005). התמודדות עם הבלייה של בתי מגורים בתל-אביב. עבודה סמינריונית, אוניברסיטת תל-אביב.
- אריאל, א. (2005). שימור מבנים ופיצויים לירידת ערך – האם אחד כרוך בשני? עבודת סטודיו, אוניברסיטת תל אביב.
- בלנק, י. (2004). מקומו של המקומי: משפט השלטון המקומי, ביזור ואי שוויון מרחבי בישראל. **משפטים**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בן אליא, נ. (2004). **שלטון מקומי חדש לישראל**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בן אליא, נ. (2010). **קיימות רשותית מנוהלת**. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ורנסקי, א. ושחורי, נ. (1999). **מעורבות קהילתית בפיתוח אורבני ובחינוך**. הטכניון ומרכז ציפורי.
- חמו, ע. (2013). שימור בר קיימא של אתרים ארכיאולוגיים ברשויות המקומיות – תל יוקנעם מקרה מבחן. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- מטרני, ק. (2008). הנכס השמור ויחסו לסביבה: המקרה של המרכז העירוני הישן של תל אביב. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- נחמיאס, ד. (2004). **משילות השלטון המקומי בישראל – ניתוח מדיניות ועיצוב מחדש**. המרכז הבינתחומי הרצליה.
- סולומון ממן, ו. (2005) שימור אתרים היסטוריים - בחינה השוואתית בינלאומית. חיבור על מחקר, הטכניון.

הכינוס הארצי ה-1 לשימור מורשת התרבות, 2012

סלינגר, א. (2011). כלכלת שימור מבנים בעלי ערך תרבותי היסטורי: העיר הלבנה תל אביב. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הטכניון, חיפה.

צדיק, ע. (2005). הכנסותיהן של רשויות מקומיות מאגרות רישוי ובנייה – מסמך רקע. כנסת ישראל. מרכז המחקר והמידע.

קלאחנר, ד. ושמיר שנאן, ל. (1987). **התארגנות מקומית לפיתוח כלכלי**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

שחורי, נ. ושמיר שנאן, ל. (2012). שילוב השימור בפיתוח וניהול עירוני. **תכנון** 9 (2), 41-45.

שמיר שנאן, ל. (2005). עכו העתיקה - עיר מורשת עולמית-משמעות השימור לקהילת עכו העתיקה, מדיניות ציבורית ושיתוף הציבור. אוניברסיטת תל אביב.

שמיר שנאן, ל. (2006). ידע מקומי כבסיס לשימור מירקם עירוני – הגרעין ההיסטורי של רחובות. אוניברסיטת תל אביב.

Shchory, N. 2002, *Community Involvement in Urban Development*. Doctoral thesis. University of Sussex - Research Center in Education. Falmer Brighton. U.K

Bollas, C. 2009, *The Evocative Object World*, Hove

Candlin, F. 2010, *Art, Museums and Touch*, Manchester

Candlin, F. and R. Guins 2009, 'Introducing objects', *The Object Reader*, f. Candlin and R.

משרד מבקר המדינה, 2005. **דוח ביקורת על הרשויות המקומיות, שימור מבנים ואתרים**.

המועצה לשימור מבנים ואתרים, 2005. **"שימור מבנים ואתרי התיישבות – היבטים ערכיים ומשפטיים"** החברה להגנת הטבע, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה – הטכניון.

חוק התכנון והבנייה, התוספת הרביעית.

משרד הפנים, המינהל לשלטון מקומי, האגף למינהל מוניציפלי, 2008 א', **"ועדה מקומית/מרחבית לתכנון ובניה: על תכנון ומדיניות התכנון"**, ירושלים.

משרד הפנים, המינהל לשלטון מקומי, האגף למינהל מוניציפלי, 2008 ב', **"תהליך תכנון אסטרטגי לקידום פיתוח מקומי"**, ירושלים.

פקודת העריות נוסח חדש 1964 ותיקונים נוספים. **"פקודת המועצות המקומיות, צו המועצות המקומיות"** (א), התשי"א – 1950, וצו המועצות המקומיות (מועצות האזוריות), התשי"ח – 1958.